

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۰۹۳۴ ✓

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ دوره‌ی ایران اسلامی

موضوع:

عملکرد دکتر میلسپو در ایران از آذر ۱۳۰۱ تا مرداد ۱۳۰۶
(۱۹۲۲ م. - ۱۹۲۷ م.)

استاد راهنما:

دکتر علی اصغر مصدق

استاد مشاور:

دکتر محمدعلی اکبری

نگارنده:

شهرام اردشیریان

زمستان: ۱۳۸۶

باج

این رساله در تاریخ ۱۴، ۱۱، ۸۶

با شماره ۱۸/۸ هیئت داوران و در صورت
عالی دفاع شد.

علی اصغر مصدق

دانشگاه شهید بهشتی
گروه تاریخ

۱۳۸۷ / ۱۱ / ۲۱

۱ ۵ ۱۳ ۴ ۷

تقدیر و تشکر:

در آغاز پایان نامه، بر خود واجب می دانم از زحمات بی دریغ استاد راهنمای خود، آقای دکتر مصدق، که در تدوین این پایان نامه نهایت همکاری را با اینجانب داشته اند کمال تشکر و قدردانی را به عمل آورم. همین طور از استاد مشاورم، آقای دکتر اکبری که با مشورت ها و راهنمایی های خود، بنده را در پیشبرد این پژوهش یاری نمودند سپاسگزاری کنم. همچنین بر خود فرض می دانم از گروه محترم تاریخ و از اساتید ارزشمندم، آقایان دکتر بیات، دکتر خلعتبری، دکتر شعبانی، دکتر حسنی، دکتر منصوربخت، دکتر سلیمانی و آقای البرز و دیگر اساتید که حقیر سعادت شاگردی آنها را نداشته ام کمال تقدیر و سپاسگزاری داشته باشم و دعای طول عمر همراه با سلامتی برای همه ی آنها را وظیفه ی خویش می دانم.

تقدیم به:

روح جاویدانِ پدر، مادر

و برادرم، شهید راه وطن

و هدیه به همسر فرزانه‌ام

و عزیزانم سینا و بردیا که در طول تحصیل مرا با

دعایشان

امیدوار کردند.

چکیده

ایران عصر قاجار به دلیل نبود ساختار مناسب اداری، تنگناهای اقتصادی، بخصوص اوضاع نامطلوب مالی و ضعف قاجارها در اداره‌ی امور اقتصادی و مالی از دوران نامناسب تاریخ ایران محسوب می‌شود که از لحاظ معیشتی مردم سخت در تنگنا بودند. لذا حاکمین بر آن بودند که با استخدام مستشاران خارجی بتوانند خلاء عقب‌ماندگی را برطرف و کشور را به سمت تعالی و رشد ببرند. از طرفی در دوران حکومت احمدشاه زمینه‌ی قدرت‌یابی رضاخان نمود پیدا کرد، وی چون انگیزه‌ی نوسازی ایران را داشت، از دانش و اندوخته‌های علمی خارجیانی چون میلسپو نه تنها بهره برد بلکه تا جایی که با اغراض و اهد افش ضدیت پیدا نمی‌کرد حامی و پشتیبان وی گردید.

موضوعی که محور این رساله قرار دارد، بررسی عملکرد میلسپو از (آذر ۱۳۰۱، ش) تا (مرداد ۱۳۰۶، ش) می‌باشد. همچنین مطرح می‌شود که وضعیت اقتصادی ایران در آستانه‌ی شروع به کار میلسپو چگونه بود و سیاست‌هایی که وی در امور مالی و اقتصادی دنبال کرد چه پیامدهایی به دنبال داشت. دیگر این که سؤالاتی چون فرآیند استخدام میلسپو، مواضع روسیه و انگلیس در قبال این استخدام، طرح‌های میلسپو برای حل بحران‌های مالی و اقتصادی ایران، موانع اصلاحات وی چه بودند؟

نتایج این رساله که بر اساس روش تحقیق تاریخی است، با مشاهده اسناد، مدارک و سایر منابع دست اول و دوم و تحقیقات جدید است، نشان می‌دهد که میلسپو اساس کارش را بر مبنای قانون گذاشت، حتی اگر افراد صاحب نفوذ راضی نبودند. وی قبل از همه چیز اصلاحات اداری را شروع کرد، کلیه‌ی سازمان‌ها و ادارات مالی و اقتصادی را تحت نظر وزارت مالیه قرار داد و قوانین محاسبات عمومی، استخدام کشوری، خزانه‌داری کل و ... را تصویب، احیا و اجرا نمود. همچنین ادارات مالی سایر ایالت‌ها و اداره‌ی بازرسی (تفتیش) را برای نظارت تأسیس یا فعال نمود. وی توانست بودجه‌های سنواتی که توازن درآمد و مخارج در آن رعایت می‌شد تهیه و به تصویب برساند و همچنین مؤسسات مالی چون بانک که لازم و ضروری بود تأسیس نمود. در افزایش درآمدها، بهبود راه‌ها و کشاورزی، بهداشت، سرمایه‌گذاری، تقویت پول ملی و مالیات‌ها تلاش فراوانی کرد. همچنین خزانه‌ی تهی، اختلاس، عدم پرداخت مالیات‌ها، کمبود اشتغال و افراد بیکار، عدم همکاری ادارات دولتی، عدم ثبات سیاسی دولت‌ها و افراد صاحب قدرت از موانع پیش‌روی اصلاحات و اقدامات میلسپو بودند.

واژه‌های کلیدی

اصلاحات اداری، اقتصاد، مستشار خارجی، بودجه‌های سنواتی، وکلای مجلس، اداره‌ی تفتیش، امور مالی.

فهرست مطالب

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۱.....	مقدمه: طرح تحقیق.....
۱.....	۱) طرح مسئله و اهمیت موضوع.....
۱.....	۲) پیشینه تحقیق.....
۲.....	۳) طرح سوال.....
۲.....	۴) روش تحقیق.....
۳.....	۵) موانع تحقیق.....
۳.....	۶) سازماندهی در تحقیق.....
۶.....	معرفی مهم‌ترین منابع و مآخذ.....

مدخل

۱۸.....	درآمدی بر اوضاع اقتصادی و مالی عصر قاجار تا آمدن میلسپو.....
۱۹.....	۱- راهها.....
۲۳.....	۲- بازرگانی.....
۲۷.....	۳- کشاورزی.....
۳۲.....	۴- صنعت.....
۳۶.....	۵- امتیازات.....
۴۶.....	۶- امور مالی.....
۴۶.....	۶-۱- مالیات.....
۴۸.....	۶-۲- بانک.....

- ۶-۳ - بحران پولی..... ۴۹
- ۶-۴ - کسر بودجه و خزانه تهی..... ۵۲
- ۶-۵ - مسایل جانبی امور مالی..... ۵۳

فصل اول: میلسپو و چگونگی استخدام

- ۱ - چگونگی استخدام میلسپو..... ۶۰
- ۲ - زمینه‌های برآمدن آمریکاییان در مناصب مالی ایران..... ۷۱
- ۳ - رضاخان و میلسپو..... ۷۵

فصل دوم: عملکرد و اقدامات میلسپو

- ۱ - اصلاحات اداری..... ۸۷
- ۲ - امور مالی..... ۱۰۲
- ۲-۱ - اصلاحات در امور بانک..... ۱۱۲
- ۲-۲ - پرداخت دیون..... ۱۱۴
- ۲-۳ - تقویت پول ملی..... ۱۱۵
- ۲-۴ - سرمایه‌گذاری..... ۱۱۶
- ۲-۵ - درآمد و گمرک..... ۱۱۷
- ۳ - مالیات..... ۱۱۹
- ۳-۱ - وصول مالیات‌های معوقه..... ۱۲۲
- ۳-۲ - مالیات تریاک..... ۱۲۶
- ۳-۳ - مالیات املاک اربابی و دواب..... ۱۲۹
- ۳-۴ - مالیات راه..... ۱۳۰

۱۳۱	۳- ۵ - سایر مالیات‌ها
۱۳۲	۳- ۶ - مالیات مستقیم و غیرمستقیم
۱۳۴	۴ - کشاورزی
۱۳۹	۵ - شیلات
۱۴۰	۶ - تجارت

فصل سوم: موانع و پایان قرارداد میلسپو

۱۴۵	۱ - موانع اصلاحات میلسپو
۱۵۳	۲ - پایان قرارداد
۱۶۲	۳ - دیدگاه‌های میلسپو برای ایران
۱۶۸	۴ - میلسپو از منظری دیگر
۱۷۱	نتیجه‌گیری
۱۸۴	کتاب‌شناسی و فهرست منابع و مأخذ
۱۹۲	ضمایم و پیوست‌ها

مقدمه: طرح تحقیق

۱- طرح مسئله و اهمیت موضوع

پس از انقلاب مشروطه، دولت‌هایی بر سر کار آمدند که می‌خواستند برای ترقی و پیشرفت مملکت تلاش و کوشش کنند. اما به دلایل ضعف اداری، مالی، اقتصادی و عدم وجود افراد تحصیل کرده و کاردان نمی‌توانستند امور مملکت را به طور شایسته اداره کنند. ناچار در فکر استخدام مستشار خارجی برآمدند، که «شوستر» آمریکایی یکی از آنان بود. او در مدت کوتاهی وظایف خود را به طور مطلوب انجام داد و با اولتیماتوم روس‌ها از ایران رفت.

بعد از وی دولت‌های «مشیرالدوله» و «مستوفی‌الممالک» به فکر جذب مستشاران آمریکایی برآمدند که شاید نقایص مالی و اقتصادی را حل و فصل کنند. عاقبت «دکتر آرتور چستر میلسپو» اقتصاددان آمریکایی را استخدام کردند. وی در دوران حضورش توانست اقداماتی انجام دهد، که در این پژوهش تلاش گردیده است وضعیت اقتصادی ایران در عصر قاجار، چگونگی استخدام و از همه مهمتر عملکرد وی بادقت وافر و مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد. بنابراین اهمیت این رساله در این است که زمینه‌های جذب و استخدام میلسپو و همچنین وضعیت اقتصادی و مالی ایران تا حدودی معلوم می‌گردد و از همه مهمتر عملکرد و مجموعه اقدامات وی در امور مالی، اصلاحات اداری، مالیات‌ها، کشاورزی، تجارت و ... و همچنین بررسی پیامدهای آنها بر اوضاع اقتصادی و مالی ایران، اهمیت موضوع را می‌رساند.

۲- پیشینه تحقیق

در خصوص پیشینه‌ی رساله حاضر، باید گفت که با توجه به تلاش و پیگیری‌های فراوان، پژوهشی اعم از کتاب و مقاله که به طور مدون و چاپ شده عملکرد میلسپو را بررسی نماید

موجود نبود. برای اولین بار اینجانب عملکرد میلسپو را در دوره‌ی زمانی مورد نظر مورد تحقیق و مذاقه قرار داده‌ام تا اقدامات و کارهایش مورد ارزیابی، تحلیل و بررسی قرار گیرد شاید تاریخ کشورمان تورق خورده و همچنین مطالب تاریخی در اختیار تاریخ‌دوستان و ایرانیان قرار گیرد.

۳- طرح سؤال

هدف نگارنده از این تحقیق پاسخگویی به این سؤال اساسی است که دکتر میلسپو چه سیاست‌هایی در امور مالی ایران دنبال کرد و این اقدامات کدام پیامدها را بر امور اقتصاد ایران بر جای گذاشت؟ علاوه بر این، سئوالات فرعی دیگری مطرح شده است که به ترتیب ذیل است:

۱- وضعیت اقتصادی در آستانه به کارگیری میلسپو چگونه بود؟

۲- زمینه‌های استخدام دکتر میلسپو و فرآیند آن چگونه صورت گرفت؟

۳- موضع دولت‌های روسیه و انگلستان در قبال تصمیم دولت ایران چه بود؟

۴- دکتر میلسپو در راه انجام اصلاحات مالی با چه موانعی رو به رو بود؟

۵- طرح میلسپو برای حل بحران‌های مالی و اقتصادی در ایران چه بود؟

۴- روش تحقیق

روش انجام این تحقیق به روش تحقیق تاریخی است که بر اساست این روش پژوهشگر تاریخ با مراجعه با کتابخانه و مراکز اسناد، با بررسی منابع دست اول و دوم و تحقیقات جدید و اسناد مرتبط با پژوهش، آنها را مطالعه، بررسی و نقد نموده و حتی آن منابع را مقایسه و تطبیق می‌نماید که چه مطالبی از صحت و سقم تاریخی برخوردار است. همچنین پژوهشگر تاریخ از تحلیل و نظرات تحقیقات جدید برای اثبات و تحکیم نظریه‌سازی خود استفاده می‌کند، تا بتواند به استنتاج مطالب تاریخی بعد از ارزیابی و بررسی نهایی اسناد و مدارک بپردازد.

۵- موانع تحقیق

طبعاً هر تحقیقی موانع خاص خود را به همراه دارد. از جمله مشکلاتی که وجود داشت کمبود منابع دست اول بود. متأسفانه بعضی از منابع به صورت جزئی به میلسپو اشاره کرده بودند که ناکافی به نظر می‌رسیدند. و بعضی از منابع هم به دلایلی در دسترس نبودند. هرچند دکتر میلسپو در وزارت مالیه قبلی، وزارت دارایی و امور اقتصادی فعلی کار می‌کردند، متأسفانه اسناد و مدارکی در این باره ندارند. به احتمال قریب به یقین، اسنادی در کشورهای آمریکا و انگلیس، روسیه در رابطه با حضور میلسپو در ایران داشته باشند که قابل دسترسی نیستند. همچنین باید به کم‌تجربگی دانشجو در انجام تحقیق و نوشتن رساله اشاره کرد.

۶- سامان تحقیق

پایان‌نامه حاضر از یک مقدمه، یک مدخل، سه فصل، نتیجه‌گیری، کتاب‌شناسی، ضمایم و پیوست‌ها تنظیم و تشکیل گردیده است.

مدخل با عنوان درآمدی بر اوضاع اقتصادی و مالی عصر قاجار تا آمدن میلسپو می‌باشد که نگارنده سعی دارد، مؤلفه‌های فوق را مورد بررسی قرار دهد. در این قسمت اوضاع بد مالی، وضعیت اسفناک مالیات‌ها، عدم توجه به کشاورزی، ابتدایی بودن صنعت، بحران پولی، امتیازات و نفوذ روس و انگلیس پرداخته شده است.

مطالب فوق از جمله دلایل فراهم کردن زمینه‌های حضور مستشاران، به‌خصوص میلسپو در ایران بود که چگونه در جذب و استخدام وی تأثیرگذار بود.

فصل اول، توسط نگارنده این فصل را به زندگی‌نامه‌ی میلسپو، برای شناخت بیشتر وی و زمینه‌ها و چگونگی مراحل استخدام، آشنایی میلسپو با اوضاع ایران و امور اداری و ارتباط و تعامل با رضاشاه، اختصاص داده شده است.

در فصل دوم با توجه به منابع مجموعه اقدامات و عملکرد دکتر میلسپو مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته و همچنین نظر دیگران درباره‌ی میلسپو ذکر شده است. البته خوانندگان خود بهتر به قضاوت و نتیجه‌گیری خواهند پرداخت.

در فصل سوم به مهمترین موانع و مشکلات ساختاری، اداری و فراد و عوامل داخلی و خارجی بر سر راه میلسپو پرداخته می‌شود در گفتار یک و گفتار دوم، فرآیند لغو قرارداد او بررسی می‌شود و نهایتاً در گفتار سوم دیدگاه‌های میلسپو، برای ترقی و رشد ایران آورده می‌شود و همچنین میلسپو از منظر دیگران به آن اضافه گردیده است.

در پایان نتیجه‌گیری و معرفی منابع و همچنین ضمائم و پیوست‌هایی که لازم دانسته شد، ذکر گردیده است. امید است بتوانم قدمی هرچند کوچک برای تاریخ ایران زمین بردارم و به تاریخ دوستان تقدیم بنمایم و در پایان با توجه به مفاد «العذر عند الکرام مقبول» انتظار دارم تا استادان ارجمند و بزرگان، کم‌تجربگی و قصور اینجانب را با دید خطابخش خود بنگرند.

سورة الفاتحة

منابع مورد استفاده در این رساله شامل: الف) کتاب‌ها ب) اسناد ج) جراید ، می‌باشند.

الف) کتاب‌ها:

شامل منابع دست اول، دوم و تحقیقات جدید است که مهمترین منابع دست اول، دو کتاب که در واقع خاطرات دکتر میلسپو بوده و همچنین راپورت‌ها و گزارش‌هایی که میلسپو بر اساس مواد مندرج در قرارداد بایستی هر سه ماه یک بار به وزارت مالیه، گزارش می‌کرده می‌باشد. متأسفانه تعداد انگشت‌شماری از آن همه گزارش‌ها در دسترس پژوهندگان قرار گرفته است. تعدادی از منابع به طور مختصر معرفی و مورد بررسی قرار می‌گیرند:

مأموریت آمریکایی‌ها در ایران: نوشته دکتر آرتور چستر میلسپو؛ که

آن را در آمریکا، موقعی که برگشته بود تا تعدادی کارشناس استخدام کند در ۱۲ فصل نوشته است.

این کتاب توسط «دکتر حسین ابوترابیان» ترجمه و به وسیله انتشارات پیام در سال (۲۵۳۶) ۱۳۵۶

چاپ گردید. مترجم مقدمه‌ای بر آن نگاشته که به چرایی استخدام یک آمریکایی و موانع اجتماعی

و ساختاری و زندگی‌نامه دکتر میلسپو پرداخته است. سپس در فصل اول به اوضاع ایران از نظر

جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و چگونگی استخدام خویش مبادرت کرده‌اند.

در فصل دوم و سوم به موارد ذیل می‌پردازد؛ حرکت از آمریکا به ایران و کسب اطلاعات و

شناسایی افراد، ملاقات با سردار سپه، بررسی وضع مالی و مصایب و عقب‌ماندگی و کارشکنی‌های

افراد داخل و خارجیان، بدهی دولت، مشکلات و مصایب مالیات، وظایف خود طبق قانون اساسی.

در فصل چهارم اطلاعاتی از نظر اجتماعی به دست می‌دهد. در فصل پنجم تأثیرگذاری روس

و انگلیس بر اوضاع ایران و همچنین در مورد دخالت‌های آنها و اخذ امتیازات گوناگون از ایران،

مطالبی را ذکر کرده‌اند.

در فصل ششم به مشکلات ناشی از ترجمه‌های گفته‌های خود پرداخته، که به علت اندک بودن تحصیل کرده‌ها، اغراض و نیت وی به خوبی بیان نمی‌شود و همچنین به ذکر مشکلات ناشی از بیکاری ایرانیان می‌پردازد.

اما از فصل هفتم تا فصل نهم، شروع کار و اقدامات، برخورد کاری با سردار سپه، تنظیم بودجه، اخذ مالیات‌های جدید و گسترش ادارات دولتی و موانع موجود را در بر می‌گیرد.

در فصل دهم و یازدهم به وضعیت کشاورزی، صنایع، حمل و نقل، تجارت و همچنین نقایص آنها اشاره دارد و همچنین به شرایط ایران از نظر منابع طبیعی و معدنی پرداخته و درباره‌ی امتیاز نفت شمال و شیلات هم اطلاعاتی به دست می‌دهد. و در فصل آخر به نتیجه‌گیری پرداخته و در پایان ضمایمی درج گردیده است.

چون میلسپو قصد بازگشت به ایران را داشته لحن کتاب آرام و نسبت به مقامات ایرانی نزاکت را رعایت نموده و حتی از سردار سپه به نیکی یاد می‌کند. اما اگر میلسپو اطلاعات و مطالعه‌ی کافی از تاریخ و فرهنگ و اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پیدا می‌کرد، می‌توانست کتاب پرمایه و غنی‌تری ارائه کند. قطعاً ایرانیانی بوده‌اند که در اقداماتش مؤثر بوده و شاید هم مبتکر بوده‌اند، اما میلسپو از آنها ذکری نمی‌کند. به هر صورت اطلاعات جالبی از اواخر عصر قاجار و اوایل سلسله پهلوی و همچنین اقداماتش به دست می‌دهد.

آمریکایی‌ها در ایران: که توسط میلسپو تألیف و به وسیله‌ی «عبدالرضا

هوشنگ مهدوی» ترجمه، و با همکاری انتشارات البرز در سال ۱۳۷۰ چاپ گردیده است.

کتاب شامل پیشگفتار مترجم، ۱۲ فصل و در پایان ضمایمی دارد، البته بر اساس بیان نویسنده،

تلاشی برای ارائه یک توصیف کامل از ایران و ایرانیان نیست، اما به طور کلی اطلاعات مفیدی در

اختیار خواننده قرار می‌دهد. به علت شناختی که از ایران و همچنین ارتباط ملموسی که با جریانات کشور داشته، نوشته‌ی وی به عنوان منابع دست اول به حساب می‌آید.

نویسنده در مقدمه و فصل دوم به وضعیت جغرافیایی، ارتباط با آمریکا و مشکلات و مصایب داخلی ایران تفرقه داخلی، رقابت ابر قدرت‌های بزرگ برای کسب امتیازات، انقلاب مشروطه و اخراج شوستر می‌پردازد.

فصول سوم، چهارم و پنجم شامل عهدنامه (۱۹۲۱) ایران و روس، قرارداد (۱۹۱۹)، حضور دومین هیأت آمریکایی و حمله به رضاشاه که او را دیکتاتور، فاسد و تروریست دانسته، هرچند وی را پدیده فوق‌العاده‌ای می‌داند، می‌باشد. تجاوز روس و انگلیس، استعفای رضاشاه، تلاش‌های حکومت جدید برای بهبود اوضاع اقتصادی، دخالت متفقین و نظارت اقتصادی آنها بر اقتصاد ایران، سپس حضور سومین هیأت آمریکایی، اهداف و وظایف امور مالی و اداری در قالب برنامه‌های درازمدت و کوتاه‌مدت را ذکر می‌کنند. میلسپو چون می‌دانسته که به ایران باز نمی‌گردد به رضاشاه تاخته و او را نامطلوب دانسته است.

در فصل ششم به مسایل اجتماعی ایرانیان پرداخته و ضعف امور اداری را تا حدودی بر می‌شمارد.

در فصل هفتم و هشتم، نویسنده مجموعه اقدامات و موانع بر سر راه خویش را بر ملا می‌کند و در فصول نهم و دهم و یازدهم، به رویه‌ی اقدامات و اهداف سیاسی، اقتصادی انگلیس، روس و آمریکا و تعامل آنها با هیأت را می‌نویسد.

در فصل آخر میلسپو برنامه‌ها و دیدگاه‌های خود را برای پیشرفت و ترقی ایران آورده و در پایان پیوست‌هایی ضمیمه شده است.

به طور کلی نویسنده سعی نموده، افکار و ویژگی‌های اخلاقی مردم، حکومت آنان از نظر کلی، هیأت‌های سه‌گانه آمریکایی، موفقیت‌ها و شکست‌ها، هدف‌ها و شیوه‌های شوروی و انگلیس و نیز اصول، حواشی و اقدامات آمریکا را تشریح کند و خواننده را بی‌نصیب نکند. از نکات قوت این کتاب این است که اطلاعات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مفیدی در اختیار خواننده قرار می‌دهد. اما از نکات قابل ضعف این کتاب باید به قضاوت منفی وی نسبت به ایرانیان اشاره نمود، که در افکار وی و نوشتن کتاب تاثیرگذار بوده است. دیگر اینکه به ناکامی و ناتوانی برنامه‌ریزی هیئت آمریکایی اشاره‌ای ندارد.

ششمین راپورت رئیس کل مالیه ایران: که توسط میلسپو راجع به سه ماهه جدی، دلو و حوت (۱۳۰۲) مطابق ۲۲ دسامبر (۱۹۲۳ م) الی ۲۰ مارس (۱۹۲۴ م)، نگاشته شده و چاپ بوسفور می‌باشد. این گزارش در پانزده فصل و ۱۱۲ صفحه با جداول متعدد درباره‌ی واردات و صادرات، مقایسه درآمد گمرکات در سال (۱۳۰۱) و (۱۳۰۲)، مقایسه قیمت کل اجناس، وزن و قیمت محصولات عمده، صورت وصولی مالیات‌های مستقیم، صورت عایدات، عایدات دخانیات، رسومات، نواقل و سایر مالیات‌های متفرقه غیرمستقیم، صورت مقایسه وصولی باج راه سال (۱۳۰۲) نسبت به سال (۱۳۰۱)، صورت وضعیت دیون و صورت دارایی و قروض بانک را آورده و قابل استفاده می‌باشد.

اما در فصول این گزارش؛ راجع به ترقی و بهبود اوضاع مالی، فرآیند اداری وزارت مالیه و احکام پرسنلی و قضایای حقوقی آن وزارتخانه، درآمد از گمرکات، انواع مالیات‌ها، بازرسی‌ها، درآمدهای متفرقه، هزینه‌های دولت، عملیات خزانه، دیون عمومی، قروض و مساعده‌ها، امور صرافی، بانک و مؤسسه رهنی، مسکوکات رایج و مبادلات صرافی، محاسبات و گزارشی از

وضعیت اقتصادی ایران، نویسنده اطلاعات مناسبی، با آمار و ارقام ارائه می‌دهد. لازم به ذکر است که در راپورت به دید مثبتی به مسائل پرداخته و از عوامل منفی و ناموفق چندان ذکری ندارد.

دهمین راپورت رئیس کل مالیه ایران: گزارشی از سه ماهه جدی دلو حوت سال (۱۳۰۳) مطابق با ۲۲ دسامبر (۱۹۲۴) تا ۲۰ مارس (۱۹۲۵ م.) است که توسط میلیسپو ارائه و چاپخانه مجلس آن را در ۱۶ صفحه و ۲۳ جدول در امور مالی، با فهرست مطالب چاپ نموده است.

ابتدا هیأت مدیره رؤسای ادارات وزارت مالیه را معرفی و همچنین جدول تطبیقی اوزان و جدول پول ایران را ذکر نموده، سپس در همین گزارش از ارسال لوایح تهیه شده برای افزایش درآمدها، تنظیم امور مالی و تنظیم قوانین مالیات‌های گوناگون، اوضاع بد طبیعی که ضررهایی متوجه کشاورزان کرده بود، ترقی اوضاع عمومی تجارت و افزایش صادرات و واردات، مسکوکات و مخارج خزانه‌داری نکات جالب توجهی ارائه می‌دهد. همچنین با ارائه ۲۳ جدول، اطلاعات و آمار خوبی در سال (۱۳۰۳) در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

شانزدهمین راپورت رئیس کل مالیه ایران: که راجع به سه ماهه تیر، شهریور (۱۳۰۵) برابر با ۲۳ ژوئن الی ۲۳ سپتامبر (۱۹۲۶ م.) بوده، چاپ مجلس، که توسط میلیسپو گردآوری شده و این گزارش در ۳۴ صفحه، با جداول متفاوت و ۴ ضمیمه چاپ گردیده است.

- در این راپورت به توازن تجارت، استقلال تعرفه، تغییر پول رایج به طلا، بهبود حمل و نقل، مشکلات مالیات ارضی، خالصجات انتقالی، کشت تریاک، مالیات بلدی، اوضاع خزانه، واردات، دیون عمومی، مدرسه‌ی فلاحتی و کشاورزی ایران پرداخته شده است.

در قسمت توسعه‌ی اقتصادی، به بانک رهنی، لایحه‌ی بانک مملکتی برای زراعت و صناعت و تجارت و توجه به صادرات اشاره دارد که برای استفاده بسیار مفید می‌باشد. اما در این گزارش کمبودها و نقایص هیأت آمریکایی را نمی‌بینیم.

هیجدهمین راپورت رئیس کل مالیه ایران: نوشته دکتر میلسپو که

گزارش کاری سه ماهه دی، بهمن و اسفندماه ۱۳۰۵ بوده و چاپ برق تهران می‌باشد.

این گزارش در ۵۴ صفحه، اداره محاسبات کل در ۱۰ جدول، اداره‌ی گمرکات در ۶ جدول، خزانه‌داری کل در ۶ جدول و اداره استخدام کشوری در ۷ جدول و همچنین دارای ۴ ضمیمه می‌باشد. در این گزارش نویسنده در خصوص کشاورزی، کشت تریاک به طور کامل، ترقی و تحولات قضایی، احداث راه‌آهن، مالیات‌های جدید مانند مالیات بر دخانیات، صنعت قالی‌بافی، یکجانشینی عشایر، عایدات داخلی و گمرکات با ذکر آمار و ارقام، تجارت، ارائه وضعیت خزانه بانک و رسیدگی محاسبات و اداره‌ی تفتیش، خواننده را به اطلاعاتی می‌رساند و طبق دیگر گزارشات وی نقدی از برنامه‌های کاری خود ندارد.

حیات یحیی: تألیف «یحیی دولت‌آبادی» از منابع دست اول این رساله به شمار می‌رود.

حضور فعال مؤلف در بسیاری از رویدادها و وقایع دوران مشروطه و پس از آن، نشر سلیس و شیوای آن را ویژگی‌ها و جنبه‌های مثبت این اثر تاریخی می‌باشد: مؤلف در لایه بیان وقایع دوره مشروطه و پس از آن، حضور فعال خود، خود را به خواننده اعلام می‌دارد. هرچند که مؤلف سعی کرده نقش خود را بیان کند، میل به اغراق‌گویی و بزرگ‌نمایی اقدامات خود دیده می‌شود. از این رو، بایستی در پذیرش نقش وی در بعضی از رویدادها احتیاط لازم را به خرج داد. دولت‌آبادی از جمله نمایندگان مجلس شورای اسلامی بوده که به لایحه انقراض قاجار رأی منفی داد و

بدینوسیله مخالفت خود را با قدرت‌گیری رضاخان رسماً اعلام کرد. چون نماینده بود و ارتباط با دربار داشت، از همان بدو استخدام میلسپو و اقداماتش اطلاعات دست‌اولی ارائه می‌دهد که برای این موضوع مناسب می‌باشد.

شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه:

نوشته «عبدالله مستوفی» از جمله آثار نادری است که به شرح اوضاع ادارات ایران پرداخته است، هرچند نویسنده نقش خود را در بعضی موارد مهم‌تر از آنچه بوده، جلوه داده است، ولی این مسأله از ارزش اطلاعات وی نمی‌کاهد. وی در مورد کتاب خود می‌نویسد: «شرح زندگانی من چیزی ندارد که قابل خواندن باشد. مقصود اصلی تشریح اوضاع اجتماعی و بالاختصاص روشن ساختن جریان کارهای دولتی و اداری در شصت هفتاد ساله ایام زندگیم است.» جلد اول این کتاب با ذکری از اسلاف نویسنده، در سلطنت «آغامحمدخان» تا پایان سلطنت «ناصرالدین شاه» ادامه پیدا می‌کند. جلد دوم اوضاع اجتماعی ایران از سلطنت «مظفرالدین شاه» تا قسمتی از دوره «احمدشاه» را بیان می‌کند. جلد سوم نیز ادامه سلطنت احمدشاه تا انقراض دولت قاجار را در بر می‌گیرد. جلد دوم و سوم اطلاعات دست‌اولی راجع به میلسپو دارد که اتفاقاً ارتباط کاری هم با میلسپو داشت و تا حدودی نظراتش جنبه‌ی انتقادی داشته است.

خاطرات و خطرات:

نوشته «حاج مهدیقلی هدایت» «مخبرالسلطنه» که از وزرای آن دوران بوده است. او در پنج کابینه وزیر دولت بود و در بخشی از سرگذشت خود به عنوان خاطرات و خطرات از وقایع آن ایام صحبت می‌کند. به عنوان وزیر، واسطه گفتگو میان مجلس و دربار بوده است و طبعاً از آنچه در دولت و مجلس و دربار می‌گذشت، به خوبی آگاهی داشت. اما نقص کار او در این است که